

Юрій Щур

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА НАДДНІПРЯНЩИНІ (1942-1943 РР.)

Діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН), як один із проявів національно-визвольного руху ХХ століття, є невіддільною складовою частиною історії України. Розвиток історичної науки на сучасному етапі зумовлює ґрунтовніший аналіз подій, які так чи інакше впливали на здобуття Україною державної незалежності. Цьому сприяє відхід від однобічного висвітлення історичного процесу, що було притаманним для радянської історіографії.

ОУН, керована Революційним Проводом на чолі зі С. Бандерою, як органічна складова частина загальноукраїнського антирадянського руху Опору, суттєво відрізнялася від інших організацій та груп. Одним зі своїх першочергових завдань Організація вважала охопити націоналістичними ідеями широкий простір Наддніпрянської України для реалізації соборницького напрямку визвольного руху.

Перші дослідження з історії націоналістичного руху на Наддніпрянщині під час німецької окупації з'являються в повоєнні роки в середовищі української політичної еміграції. Умови та особливості політичного життя еміграції мали вплив на праці з історії новітнього визвольного руху на українських землях, зокрема на Наддніпрянщині. Особливої уваги заслуговує монографія Л. Шанковського «Похідні групи ОУН», у якій на підставі документів із Архіву Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради проаналізовано створення та діяльність осередків ОУН на Півдні України¹.

Після проголошення незалежності України проблемою діяльності ОУН почали цікавитися вітчизняні історики. Слід підкреслити, що за 17 років існування незалежної Української держави опубліковано значну кількість праць із теми, винесеної в назву пропонованої

¹ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН: причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр.* — Мюнхен, 1958. — 370 с.

статті, зокрема деякі аспекти висвітлено у кандидатській дисертації О. Ходановича². Різномірну інформацію про підпільно-революційний етап діяльності ОУН та розвиток національно-визвольного руху на Наддніпрянщині протягом 1942-1943 рр. знаходимо у працях О. Стасюк³, Я. Грицака⁴, А. Русначенка⁵ та інших.

Важливим здобутком сучасної історіографії є публікація раніше засекречених документів німецьких та радянських партійних і каральних органів. Слід відзначити збірники, що їх впорядкували В. Сергійчук⁶ та В. Косик⁷. Значна інформація з історії діяльності ОУН, зокрема на Наддніпрянщині, міститься у фондах М. Лебеда та Закордонних Частин ОУН, що зберігаються в Архіві Центру досліджень визвольного руху (м. Львів).

В останні роки Служба Безпеки України проводить активну роботу щодо розсекречення та опублікування архівних матеріалів, пов'язаних з діяльністю ОУН, в тому числі й на Наддніпрянщині. Публікація розсекречених фондів з історії ОУН має велике науково-практичне та суспільно-політичне значення. Це, безумовно, розширює джерельну базу наукових праць з історії ОУН, в тому числі її «наддніпрянського вектора».

Отож, на сьогодні опубліковано значну кількість досліджень і збірників документів, присвячених підпільно-революційному етапу діяльності ОУН та розвитку національно-визвольного руху на Наддніпрянській Україні. Тому мета пропонованого дослідження полягає не лише у висвітленні проблеми діяльності ОУН на

---

² Ходанович О. *Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни*. Автореф. дис. к-та іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. — Київ, 2006. — С.20.

³ Стасюк О. *Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.)*. — Львів, 2006. — 384 с.

⁴ Грицак Я. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX — XX ст.* — Київ, 1996. — 360 с.

⁵ Русначенко А. *Народ збурений: Національно-визвольний Рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках*. — Київ, 2002. — 519 с.

⁶ Сергійчук В. *Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941-1955*. — Київ, 2005. — 836 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950). — Київ, 2007. — Т.1. — 640 с.; Сергійчук В. *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали*. — Київ, 1996. — 496 с.

⁷ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943) / Упоряд. В. Косика*. — Львів, 1999. — Т. 3. — 384 с.

Наддніпрянщині протягом 1942–1943 рр. Автор, залучаючи не публіковані раніше документи, досліджує увесь спектр розгортання визвольного руху під керівництвом ОУН: методику роботи, створення осередків тощо. Крім того, проаналізовано основні напрями діяльності націоналістичного підпілля (інформаційно-пропагандистський, організаційно-кадровий, мобілізаційний, аналітичний, військовий тощо).

На початку 1942 р. відбувається реорганізація сил, зміна тактики та внесення нових елементів у програму ОУН. Від того часу члени націоналістичного підпілля не афішували перед німцями свого українського патріотичного й самостійницького налаштування, через те що німецькі каральні органи заарештовували навіть тих, хто повертався із сибірського заслання, думаючи, що це небезпечний елемент. Протягом зими 1941–1942 рр. німці заарештували низку діячів національно-культурного руху, що хотіли за допомогою легальних методів організувати українську державну самостійність. Керівництво національно — визвольного руху приходить до розуміння, що боротися за самостійність можна лише підпільними методами. Розпочинається підпільно-революційний етап діяльності ОУН на Наддніпрянщині⁸.

На початку 1942 р. на Наддніпрянщині було закріплено організаційну структуру з двома центрами ОУН — Краєвими проводами — Осередньо-Східних (Центральних) українських земель (ОСУЗ) у м. Києві, який очолив Дмитро Мирон — «Орлик», та Південно-Східних українських земель (ПівдСУЗ) у Дніпропетровську на чолі з Василем Куком — «Лемішем»⁹. До першого входили Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька, Київська, Чернігівська, Полтавська, Сумська й Харківська області. Заступником керівника Крайового проводу деякий час був видатний діяч націоналістичного руху Дмитро Маївський — «Косар». До Проводу належали Пантелеймон Сак — «Могила», Ю. Бузат, Мирослав Прокоп та Хомів-Лімницький. 25 липня 1942 р. у перестрілці з гестапо

⁸ Стахів Є. *Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ століття в Україні. Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції, Львів, 25–26 червня 1991 р. — Київ—Львів, 1993. — С.150.*

⁹ Ключник В. Василь Кук: УПА закликала червоноармійців воювати разом // *Львівська газета. — 2006. — 11 травня.*

на вулиці Києва загинув провідник «Орлик», після чого на чолі проводу став П. Сак, який загинув у грудні того ж року.

При джерелах проводу ПівдСУЗ стояв провідник Південної похідної групи Зенон Матла — «Вовк», заступником якого був Тиміш Семчишин — «Річка». У лютому 1942 р. Т. Семчишин був заарештований гестапо, а З. Матла виїхав до Галичини. У травні того ж року Провід очолив В. Кук. До керівництва націоналістичного підпілля входили Омелян Логущ, Петро Дужий — «Арсен», Петrenchко — «Граб», І. Павлович, К. Карпович. Після загибелі П. Сака провідника ОСУЗ не було призначено і від 1943 р. В. Кук — «Леміш» — став провідником ОУН у всьому Рейхскомісаріаті Україна¹⁰.

З огляду на німецькі репресії відбувається зміна внутрішньої структури ОУН на Наддніпрянщині. Замість прийнятої раніше системи п'ятірок підпілля переходить на ланки, які складалися з трьох осіб¹¹. Організаційна робота від весни 1942 р. лягла на плечі професійних підпільників, які жили за фальшивими документами на підпільних «хатах». Вперше з'являються підпільники з місцевого населення, що займали різні посади на всіх щаблях організаційної роботи¹². Керівник одного з районних проводів ОУН на Кіровоградщині С. Глід вказував, що на початку 1942 р. члени похідних груп із Західної України організаційною мережею майже не займалися, а всю оргроботу виконували місцеві оунівці, які орієнтувалися на місцевості й, на відміну від західняків, не відрізнялися від інших мовою спілкування¹³.

У 1942 р., за свідченням Євгена Стахіва, центральні терени з організаційного погляду були добре охоплені мережею ОУН. Всі області мали керівництво та досить розгалужену мережу підпілля¹⁴.

На початку 1942 р. перед керівництвом ОУН постала проблема подальшої організаційної діяльності. Хвиля німецьких репресій примусила націоналістів перейти до глибокого підпілля. У той

¹⁰ Стахів Є., вказана праця. — С. 151.

¹¹ Україна в Другій світовій війні у документах. — Т.3. — С. 127.

¹² Сергійчук В. Український звиг. Наддніпрянщина. — С. 156.

¹³ Глід С. Праця ОУН в Кіровоградщині // В боротьбі за Українську Державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / За ред. М. Марунчака. — Вінніпег, 1990. — С.851.

¹⁴ Русначенко А., вказана праця. — С. 60.

Пантелеймон Сак– «Могила» з дружиною Параскевією та дочкою Ларисою.
1937 р.

самий час залишалася нез'ясованою ситуація щодо ставлення до німецької окупаційної влади. Незважаючи на застереження С. Бандери про шкідливість антинімецьких виступів, члени ОУН не могли ігнорувати того факту, що від початку 1942 р. на окупованих теренах України активізувався комуністичний підпільно-партизанський рух, ширилися стихійні виступи населення, яке не бажало терпіти окупаційної політики. За таких обставин оунівці могли залишитися осторонь антинацистського руху Опору, який набирив сили на українських землях¹⁵.

Для вирішення поточних політичних проблем і з'ясування завдань Організації у квітні 1942 р. під Львовом відбулася Друга конференція ОУНб. Було визначено «близьку можливість збройної боротьби за українську державність у слушний час (розбиття Москви, загальне виснаження, зовнішнє й внутрішнє потрясіння Німеччини)». Висовуючи тезу про пріоритетність творення власних сил,

¹⁵ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Дзьобак В., Ілюшин І., Касьянов Г. та ін. — Київ, 2006. — С.95.

ОУН застерігала від стихійності та партизанщини, наголошуючи на потребі планованої мобілізації.

У постановах конференції зазначено, що в процесі боротьби за Українську Державу ОУН вважає «найближчим і найважливішим завданням — творити з нашої Організації міцну всеохоплюючу революційно-політичну Організацію провідного активу з усіх верств, оперту на всіх шарах народу, яка охоплювала б всі українські землі». З огляду на це на землях Наддніпрянщини ОУН свою революційно-політичну роботу планувала скерувати на:

«а) організування провідного активу, як керівної всеукраїнської політично-творчої сили;

б) творення організаційної сітки, що провадитиме політичну боротьбу на всіх ділянках;

в) політичне вироблення керівних кадрів;

г) політичне активізування всіх здорових сил міста й села;

д) опанування виховання молоді;

е) організацію й активізацію жіноцтва;

є) прищеплення народіві віри у власні сили й перемогу;

ж) прищеплення націоналістичної ідеї відповідно до теперішнього духовного розвитку даних теренів і на поглиблення соборницького поєднання творчих сил Осередніх і Східньо-Українських Земель та Західньо-Українських Земель;

з) опанування міст, промислових центрів, особливо робітничого елементу своєю пропагандою й агітацією, політичною боротьбою, суспільними акціями й організаційною працею;

и) опанування зверху й знизу осередків суспільного, господарського, адміністративного, професійного, транспортного, культурно-освітнього та релігійного питання, звертаючи головно увагу на найбільш важливі осередки з погляду стратегічно-політичного, або загрожені наступом чужинців, зокрема москалів»¹⁶.

У повсякденній діяльності членів ОУН виникали проблеми взаємодії з населенням Наддніпрянщини. Невідомий член київського націоналістичного підпілля в листі до центрального керівництва вказував на основні помилки в діяльності на східних теренах. Зокрема

¹⁶ *Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів (квітень 1942 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з Боротьби. 1929-1955 р. — Б.м., 1955 — С. 62-64.*

наголошував на тому, що ОУН мусить однозначно відокремитися від усього, що нагадує націонал-соціалізм чи фашизм. Він же підкреслював, що на Східній Україні прийнятним є лише той державно-політичний лад, який заперечує будь-яке поневолення народу, верстви, одиниці. Для успішного закріплення діяльності «здобутки революції 1917 р. мусять бути збережені (Ленін у великій пошані). До цих здобутків належить (на тутешню думку, головно молоді) — розвій науки і право людини на неї, звільнення людини від усіх блахманів з релігією виключно, упромисловлення країни»¹⁷.

На проблемах у сприйнятті націоналізму більшістю населення Східної України наголошував і американський історик Дж. Армстронг. Серед факторів, які, на думку дослідника, були причиною такого стану речей, він називає брак інформації, постійний тиск німецької окупаційної адміністрації та небезпеку з боку агентів НКВД. Крім того, скрутне матеріальне становище окупаційного часу відсувало національне питання на задній план, а сама програма націоналістичного руху, в якій мало уваги приділено громадянським правам, економічним і соціальним питанням, викликала негативну реакцію¹⁸.

Боротьба за вплив на Наддніпрянщині змушувала представників українського визвольного руху до переосмислення векторів своєї діяльності. Зазначаючи, що на східноукраїнських землях йде напружена боротьба за ідейне обличчя «українського материка», невідомий автор стверджував, що «наша головна увага мусить бути спрямована на О і СУЗ* і всі наші головні сили мусять завжди бути готові до їх диспозиції. Не доля таких чи інших наших окраїн є вирішальною для справи самостійної української держави, для нашого національного «бути чи не бути», лише доля нашого материка — О і СУЗ». З огляду на це актуальним був клич «Лицем до Сходу»!¹⁹.

Важливу роль у проблемі охоплення Наддніпрянщини відводили інформаційно-пропагандивному напрямкові роботи націоналістичного підпілля. Повернувшись із відрядження до Східної

¹⁷ Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр.3. — Арк. 120.

¹⁸ Armstrong J. *Ukrainian Nationalism 1939-1945*. — 2-nd. New York, 1963. — P. 282.

* *Осередні і Східні українські землі*.

¹⁹ Armstrong J. *Ukrainian Nationalism 1939-1945*. — P. 282.

України, М. Прокоп — «Гармаш» на нараді Проводу ОУН у 1942 р., вказуючи на основні недоліки роботи Організації, запропонував внести певні корективи:

1. Перейти в ідейно-програмній роботі до проголошення соціально-економічної і державотворчої політики.

2. Припинити популяризацію гасел, які принижують інші національності. Знайти основу для залучення неукраїнців до визвольного руху шляхом пропаганди рівності і співдружності всіх націй, які проживають в Україні.

3. Вести боротьбу не під гаслом «Самостійної України», а звільнення території СРСР від більшовиків.

4. Посилити антинімецьку пропаганду і перейти до активніших форм боротьби проти німців.

5. Від створення організаційної мережі і зв'язків перейти до глибокої ідейно-політичної роботи²⁰.

Проблема проведення агітаційної роботи на Наддніпрянщині знайшла своє відображення і в матеріалах Другої конференції ОУН, де зазначено: «Приготувати Пропагандивний матеріал, пристосований передусім до потреб Осередніх і Східніх Українських Земель, а також до відповідних середовищ з розв'язкою актуальних питань, як робітниче питання, селянське питання, боротьба за Українську Державність, розуміння української національної революції й збройного зриву, значення всеукраїнської національної організації та нашої політичної концепції, питання нової провідної верстви, виховання молоді і под.». Незабаром після цього під грифом ОУН з'явилися фахові розвідки, у яких пропонувано шляхи розв'язання нових ідейних, політичних, економічних, морально-етичних проблем Організації²¹.

Реакція жителів Наддніпрянщини на оунівську пропаганду була різною. Як вказував невідомий член київського націоналістичного підпілля, деякі видання прийнято із задоволенням, але були й такі, що не принесли користі ОУН: «рішала завжди ясність думки, відважне ставлення проблематики та розумна постановка». Основною причиною неприйняття певних матеріалів була політична

²⁰ Дзюбак В. *Конфлікти в ОУН (Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941-1944 рр.)*. — Київ, 2005. — С. 34-35.

²¹ Стасюк О., *вказана праця*. — С. 44-45.

вишколеність жителів Радянської України й, відповідно, ігнорування поверхневих матеріалів. Аналізуючи друковану продукцію, яка надходила із Західної України, активіст ОУН відзначав її основні похибки. Зокрема вказував, що «листівка на 30 червня ... буде цілком зла. Її зміст так завуальований, що ніяк розібрати не можна чого автор хоче. Найкращий доказ, що хоч стаття дуже довга — ні один раз не ужито слова «німці» та ніде не зазначено що це саме вони зліквідували акт 30 червня 1941 р.»²².

Від літа 1942 р. ОУН продовжує агітаційно-пропагандивну роботу, але вже з урахуванням зауважень членів наддніпрянських підпільних клітин. Активізується видання місцевих оунівських часописів: «Вісті» (Крайового проводу (КП) ПівдСУЗ, м. Дніпропетровськ), «За державність», «Чорноморський вісник» (Провід ОУН Трансистриї, м. Одеса), «За самостійну державу», «За самостійну Україну» (КП ОСУЗ, м. Київ), «За соборну Україну» (Кіровоградський обласний провід ОУН), «Молода Україна» (КП ПівдУЗ, м. Одеса), «Прапор молоді» (Провід Юнацтва ОСУЗ)²³.

Враховано було й соціальні та етнонаціональні проблеми. Зокрема, у липневому випуску газети «За Самостійну Україну» було поміщено редакційну «Відозву до пригноблених народів Сходу»²⁴, а в серпні того ж, 1942 р., видано листівку «Українці!» із закликом не допустити нового голодомору²⁵. Згідно з визначенням Л. Шанковського нові напрями агітаційної роботи сприяли залученню до націоналістичного підпілля нових членів, зокрема серед національних меншин. У Донецькій області було створено підпільний видавничий осередок, що друкував самостійницьку літературу російською мовою. Після розгромлення осередку німецькою поліцією в 1942 р. шахтарі-росіяни самочинно перенесли типографію до однієї із шахт, де продовжили друк націоналістичних видань. Вказаний автор зазначав, що у зв'язку з діяльністю осередку в містах Донецьку та Макіївці гестапо заарештувало близько 30 росіян²⁶.

²² ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 121.

²³ Стасюк О., вказана праця. — С.241-256.

²⁴ Відозва до пригноблених народів Сходу // Ідея і Чин. — 1942. - № 1. — С. 17-18.

²⁵ Сергійчук В. Український здвиг. Наддніпрянщина. — С. 73.

²⁶ Шанковський Л., вказана праця. — С. 55.

Проблема агітаційної роботи залишалася актуальною і в 1943 р. Від якості поширюваних ОУН видань залежала реакція населення Наддніпрянщини. Через це в аналітичному звіті КП ПівдУЗ про суспільно-політичне, культурне й господарське життя Південної України наголошувано: «для вироблення листівок і звернень до народу обов'язково залучити творчий, але місцевий (східноукраїнський) елемент, бо конче треба позбутися суто ГАЛИЦЬКИХ І ОПОЛЯЧЕНИХ СЛІВ І ВИРАЗІВ, що зустрічаються в кожній листівці, брошурі чи книжці. Місцевому простому люду обов'язково треба говорити про його думки і його власне горе, його бажання і завдання його власною, а не чужою (чи з чужим домішком) МОВОЮ»²⁷.

Незважаючи на певні проблеми ОУН в агітації, остання знаходила відгук серед наддніпрянців. 10 квітня 1942 р. керівництво Айнзацгрупи «С» повідомляло Начальнику поліції безпеки та СД про масове цілеспрямоване поширення націоналістичної друкованої продукції на східноукраїнських землях²⁸. Восени того ж р. гестапо, аналізуючи український підпільний рух, зазначало: «гіпотеза, що арешт Степана Бандери, лідера ОУН, а також керівників у Рейху та Львові суттєво зменшить діяльність цієї організації, не підтвердилась. Тон бандерівської пропаганди, спочатку поміркований, став більш агресивним. Листівки, поширені пізніше, скеровані супроти Німеччини. Ця пропаганда-збурення, підвела послідовників Бандери до замахів на життя деяких німців, особливо агентів таємної поліції»²⁹. З огляду на це логічним є пункт №1 таємної німецької інструкції по Україні, де ворогами німецької влади названо комуністів, послідовників Бандери та партизанів. Оунівців визнано потенційно найбільш небезпечними й такими, що підлягали знищенню за будь-яку ціну³⁰.

Підсилив думку про небезпеку оунівського руху один із працівників апарату рейхскомісаріату Україна професор фон Грюнберг, який здійснив тривалу робочу поїздку за маршрутом Рівне — Бердичів — Вінниця — Київ — Кіровоград — Дніпропетровськ —

²⁷ Сергійчук В. Український здви́г. Наддніпрянщина. — С. 199.

²⁸ Report no. 191 on events in the USSR // *The Ukrainian review*. — 1987. - №2. — P. 37.

²⁹ Excerpt from Gestapo report No. 8 on important police matters // *The restoration of the Ukrainian State in World War II*. — London: UPL, 1987. — P. 70.

³⁰ Secret German instruction concerning Ukraine // *The restoration of the Ukrainian State in World War II*. — London: UPL, 1987. — P. 69.

Запоріжжя — Кривий Ріг — Миколаїв — Херсон — Сімферополь — Севастополь. У своїй доповіді він, зокрема, відзначив надзвичайну активність українського самостійницького руху, що створює свої центри та поширює свій вплив у трикутнику міст Київ — Вінниця — Полтава та Київ — Харків — Сталіно (Донецьк).

Уважно відстежуючи розвиток українського самостійницького руху на окупованих східних землях, поліція безпеки та СД зазначали, що на Наддніпрянщині члени ОУН «щодо більшовицьких банд дотримуються доброзичливого нейтралітету»³¹. Особливо чітко це проявлялося в південних областях України. Зокрема, тісна співпраця націоналістичного та прорадянського підпілля існувала в Мелітопольському районі Запорізької області, м. Маріуполі та м. Волновасі Донецької й Нововоронцовському районі Херсонської областей³².

Активізація антинімецької діяльності націоналістичного підпілля вимагала негайної реакції окупаційної влади. Протягом першої половини 1942 р. німецька поліція та гестапо провели арешти членів та прихильників ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. Зокрема, лише в Кіровоградській області за причетність до націоналістичного підпілля було розстріляно 120 осіб. Репресій також зазнали самостійники Криму³³. Згідно з інформаційною довідкою ОУН «Терор німецьких окупантів на Україні (від 1942 до 1944 рр.)», протягом другої половини 1942 — першої половини 1943 років на Наддніпрянщині німецькі каральні органи провели масові арешти членів націоналістичного підпілля в областях, які були під юрисдикцією КП ПівдУЗ (листопад-грудень 1942 р.), та на Вінниччині й Кам'янець-Подільщині (травень-серпень 1943 р.). Інші області також перебували під пильним наглядом поліції безпеки³⁴. У цей час ОУН втратила багато кваліфікованих підпільників, зокрема серед

³¹ *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси.* — С. 104.

³² Щур Ю. *Подружилися червона зірка і золотий тризуб: дещо про співпрацю комуністів й націоналістів на Півдні України під час нацистської окупації // Просто (Запоріжжя).* — 2007. — 6 вересня.

³³ Ідзьо В. *Українська Повстанська Армія — згідно зі свідченнями німецьких та радянських архівів. Монографія.* — Львів, 2005. — С. 26-27.

³⁴ *Архів Центру досліджень визвольного руху (далі Архів ЦДВР).* — Ф. М. Лебеда. — О.з. 169. — Арк. 1-4.

керівного складу наддніпрянських осередків. Внаслідок німецьких репресій загинули П. Сак — «Могила», голова КП ОСУЗ; Черник, член окружного проводу ОСУЗ; «Вій», Окружний провідник Кам'янець-Подільщини; Л. Шостак, організатор ОУН на Кіровоградщині; Василь Гадада — «Юрко», член обласного проводу Дніпропетровщини; Г. Яворів, провідник Вінниччини й Полтавщини³⁵; Я. Петrenchко — «Габ», керівник Служби Безпеки ОУН на Наддніпрянщині; Б. Мовчан, заступник обласного провідника Запорізької області³⁶. Враховуючи такі обставини, задля збереження кадрів від репресій, керівництво ОУН мусило вжити ще більшої конспірації. З літа 1943 р. заборонено збирати на наради понад 4-5 осіб, не дозволено писати протоколи та будь-які документи про роботу ОУН³⁷.

Незважаючи на посилення репресій з боку німецької окупаційної влади, націоналістичне підпілля продовжувало активну діяльність. У постановах III-ї Конференції ОУН, яка відбулася 17-21 лютого 1943 р., відзначено, що 1942 р. в діяльності організації позначився скріпленням самостійницької акції та наростанням єдиного фронту боротьби українського народу. На думку Проводу ОУН, це виявилось у зростанні національної свідомості під впливом самостійницької пропаганди, ліквідації компартійних впливів серед населення України, участі у національно-визвольній боротьбі різних верств українського народу та зростанні кадрів борців за Українську самостійну Соборну Державу на всіх українських землях³⁸.

Відображення таких настроїв у середовищі ОУН чітко зафіксовано, зокрема, у наказі крайового провідника центральноукраїнського оунівського підпілля з нагоди Свята зброї від 31 серпня 1942 р. Крайовий провід зазначав, що на той час ОУН є єдиною силою, «що бореться за Самостійну Українську державу, а значить, за землю, за волю, за правду, за справедливую працю і оплату, за безоплатну і загальну українську середню і вищу школу для української молоді, за людське життя для українського народу»³⁹.

³⁵ *Впали на полі слави // Ідея і Чин. — 1945. - № 8. — С. 37-43.*

³⁶ *Там само. — № 9. — С. 35.*

³⁷ *Нікольський В. Підпілля ОУН (б) у Донбасі. — Київ, 2001. — С.38.*

³⁸ *Постанови III Конференції Організації Українських Націоналістів Самостійників Державників (ОУНСД) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з Боротьби. 1929-1955 р. — Б.м., 1955 — С. 78-79.*

³⁹ *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки. — С. 342.*

Як політична сила, що претендувала на першість у боротьбі за визволення України, ОУН мусила швидко реагувати на виклики часу. Зокрема, під час засідання Проводу ОУН у Львові у листопаді 1942 р. представники центрально- та східноукраїнських осередків організації у своїх виступах наголошували на необхідності активних антинімецьких дій у зв'язку з надзвичайним нацистським терором⁴⁰.

Постанови та рішення центрального керівництва знайшли відображення у діяльності низових ланок ОУН на Наддніпрянщині. Донецький обласний провід своїм периферійним організаціям надав такі вказівки: забезпечити розмноження й поширення листівок та відозв, організувати збір зброї та грошей у фонд створюваної повстанської армії. Крім того, провід вирішував питання формування збройних загонів, створення широко розгалуженої мережі підпільних осередків та посилював роботу з ідеологічного вишколу своїх кадрів та молоді⁴¹. Також у Донецькій області в 1942 р. за сприяння оунівців було видано сім наказів про запровадження української мови як офіційної в шести районах. Відомо про аналогічний наказ кінця 1942 р. щодо запровадження української мови на всій території Луганської області⁴².

Серед загальноукраїнських заходів ОУН, які були проведені на Наддніпрянщині, найпомітнішими, за визначенням самих членів націоналістичного підпілля, були: організована акція проти виїзду й вивозу молоді на примусові роботи до Німеччини, акція проти прислужництва німцям з боку місцевих людей та агітація за збирання й переховування врожаю від окупаційної влади⁴³. Під час проведення першої акції було видано листівку із закликом до українців зберегти українську молодь від вивезення до Німеччини. Листівка також містила заклик до росіян — працівників поліції сприяти молоді ухилятися від вивезення⁴⁴.

Аналізуючи проведені акції у своїй політичній доповіді під час засідання Першого великого збору Української Головної Визвольної Ради у липні 1944 р., референт пропаганди Проводу ОУН

⁴⁰ Патріляк І. Український визвольний рух у 1942 р. // *Український визвольний рух*. — Львів: Мс, 2006. — Збірник 7. — С. 226.

⁴¹ Сергійчук В. *Український звиг. Наддніпрянщина*. — С. 319.

⁴² Добровольський О. *Оунівське підпілля Донеччини*. — *Слов'янськ*, 2008. — С. 4-5.

⁴³ *Архів ЦДВР*. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 172. — Арк. 3.

⁴⁴ ДАЗО. — Ф.Р. 5747. — Оп. 3. — Спр. 8729. м- Арк. 31-32.

М. Прокоп — «Орлович» зазначав, що зосередження націоналістичного підпілля на проблемах вивезення на примусові роботи, реквізиції продуктів харчування, нівелювання окупаційною владою людської гідності та масових розстрілів й екзекуцій додавало йому симпатій українського населення. Важливість полягала в тому, що «хто хотів в той час здобути впливи для якоїсь ідеї та вдержати себе на поверхні політичного життя, мусів зайняти виразне становище до всіх тих окупантських практик, як і до німецького режиму взагалі. Це найкраще видно по інших політичних угрупованнях, що старалися лаявірувати з німцями. Вони на поверхні життя не вдержалися»⁴⁵. Так, зокрема, трапилося з Громадським комітетом на чолі з В. Доленком, який займався організацією місцевого самоврядування й культурно-освітніх закладів у Харкові: після того як на початку 1942 р. українська адміністрація була розпущена німецькою окупаційною владою, Комітет пішов у підпілля й фактично припинив свою діяльність⁴⁶.

Умови діяльності ОУН на Наддніпрянщині вказували, що багато програмних й організаційних принципів націоналістичного руху — вождівства, монопартійності, етнічної винятковості — викликали серед жителів сумніви й заперечення. Актуальнішим було розв'язання соціальних питань у майбутній українській державі тощо⁴⁷. Логічним наслідком внутрішньої організаційної дискусії, започаткованої Проводом ПівдУЗ, було проведення Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН, у роботі якого вперше за історію Організації взяли участь представники Наддніпрянської України. У постановах Збору, який відбувся 21-25 серпня 1943 р., відзначено, що ОУН виступає за свободу друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду та що ОУН проти офіційного нав'язування суспільності світоглядних доктрин і догм. У постановах знайшли своє відображення й соціально-економічні питання, зокрема наголошувало на необхідності ліквідації колгоспної системи⁴⁸.

⁴⁵ Орлович В. Політична доповідь, червень 1944 // *Український визвольний рух*. — Львів, 2005. — Збірник 5. — С. 53.

⁴⁶ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. — С. 45.

⁴⁷ Грицак Я. Вказана праця. — С. 252.

⁴⁸ Прокоп М. До історії розвитку української політичної думки під час Другої світової війни // *Сучасність*. — 1979. — №1. — С. 80-82.

На сьогодні існують три основні погляди на причини проведення Третього Збору. Перший належить радянській історіографії і полягає в тому, що Збір знаменував собою початок боротьби ОУН з радянською владою й переорієнтацію на нового союзника: від Німеччини до західних альянтів⁴⁹. Провідник ОУН на ПівдУЗ В. Кук основною причиною проведення Збору називав проблему переходу націоналістичного підпілля на нові умови діяльності у зв'язку з набутим на Наддніпрянщині досвідом та поверненням радянської влади на зміну німецької⁵⁰. Дещо протилежний погляд на причини скликання Збору мав ще один активний діяч наддніпрянського підпілля — П. Дужий. Він стверджував, що основною причиною був перехід від одностайного керівництва Організацією (принцип Провідника) до колегіального (Бюро Проводу)⁵¹. На думку автора дослідження, останні два тлумачення причин скликання III-го НВЗ ОУН є правдоподібними й доповнюють одне одного.

На думку В. Кука, рішення Третього Збору дали можливість провести 21-22 листопада 1943 р. Першу конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії, яка стала початком Антибільшовицького Блоку Народів, та 11-15 липня 1944 р. — Перший Великий Збір Української Головної Визвольної Ради — підпільного парламенту воюючої України⁵².

Враховуючи, що Третій Збір відбувався тоді, коли на німецько-радянському фронті стався кардинальний перелом на користь СРСР, що зумовило швидке просування Червоної армії по території України, постанови Збору не були повною мірою використані в роботі наддніпрянськими осередками ОУН. Попри те, у подальшій діяльності Організації, в умовах повернення радянської влади, рішення Надзвичайного Збору ОУН широко використовували в пропаганді ідей національно-визвольного руху⁵³.

⁴⁹ Масловський В. *Дорога в безодню: про злочинні дії українських буржуазних націоналістів проти радянського народу*. — Львів: Каменярь, 1978. — С. 149.

⁵⁰ Бондарук Л. *Державотворчий збір ОУН // Шлях перемоги*. — 2003. — 10 вересня.

⁵¹ Дужий П. *Українська справа: вчора і сьогодні. Збірник статей і спогадів*. Львів: Афіша, 2002. — Т. 1. — С. 284.

⁵² Бондарук Л., *вказана праця*.

⁵³ Щур Ю. *Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях*. — Запоріжжя, 2006. — С. 55-56.

Василь Кук – «Коваль»,
«Леміш»

Окремо варто виділити діяльність спеціальної служби розвідки та контррозвідки ОУН — референтури Служби Безпеки. За свідченнями Крайового провідника ПівдУЗ В. Кука-«Леміша», до завдань СБ у період німецької окупації входило вивчення методів роботи німецької розвідки, і з цією метою працівників референтури засилали для роботи в органи німецької розвідки та контррозвідки. Якщо на початковому етапі функціонування націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині проти-німецькі заходи СБ мали здебільшого пасивний характер, що було зумовлено загальною тактичною лінією ОУН того часу, то з 1942 р. робота Служби безпеки активізувалася. Зокрема, восени за вказівкою представника Проводу ОУН М. Прокопа на засіданні у Києві було ухвалено рішення

про створення спеціальних агентурних груп для збору інформації про німецьку окупаційну владу та спецслужби. Контррозвідка підпілля виявляла та заводила справи на агентів гестапо серед членів підпілля. Кожний референт СБ мав двічі на місяць подавати керівництву звіт про роботу німецьких карально-репресивних органів, проведені ними арешти або розшукові заходи, про осіб, запідозрених в агентурних стосунках, або тих, що офіційно співпрацювали з окупантами. Збір подібної інформації допомагав виводити підпільників з-під ударів німецьких спецслужб⁵⁴.

Спецслужба ОУН також постійно проводила операції знищення агентів, що брали участь в антиукраїнських акціях: українських помічників СД, членів охоронних підрозділів, радянських агентів на німецькій службі. Після проведених замахів члени націоналістичного

⁵⁴ Веденсєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. — Київ, 2006. — С. 172-173.

підпілля поширювали листівки із закликом до населення допомагати українським революціонерам, а окрема листівка була звернена до щуцманів, щоб не переслідували самостійницького руху: «На терор відповімо терором» — погрожували листівки.

Референтом СБ КП ПівдУЗ був Іван Білик — «Кость». Під його керівництвом у 1943 р. есбістам вдалося звільнити в'язнів із концтаборів в містах Ірпені, Мелітополі, Кривому Розі та отримати харчі для підпільників з німецьких магазинів. У серпні 1943 р. він організував широку «атентатну акцію» проти найбільш зненавдженних працівників гестапо та їх прислужників. Розмах акції занепокоїв німецьку окупаційну владу, по території Південної України було проголошено розшук «Костя» та його групи, зокрема сильно непокоїв поліцію місцевий українець «Жора», який провів низку вдалих замахів⁵⁵.

Влітку 1943 р. на Наддніпрянщині активізується військова робота ОУН, що було пов'язано із переходом націоналістичного підпілля до активних бойових дій проти окупаційної влади. Оунівцям вдалося організувати перші боївки на Київщині, Полтавщині, Вінниччині та Дніпропетровщині, які, однак, проіснували недовго⁵⁶, зокрема через безлісний терен, потребу докладного вужчого добору членів партизанських відділів, брак зброї та наступ Червоної армії. Характерними напрямками діяльності націоналістичних боївок у цей час була ліквідація німецьких адміністративних чиновників, поборювання німецьких та більшовицьких грабіжницьких груп й опорних пунктів⁵⁷.

Створення власних збройних формувань доволі жваво обговорювали в середовищі ОУН протягом 1942-43 рр. Зокрема, у листопаді 1942 р., одразу після проведення засідання Проводу ОУН, у Львові відбулася військова конференція, на якій були присутні урядуючий провідник Микола Лебедь, військовий референт Проводу Дмитро Грицай, військовий референт ОУН ПЗУЗ Василь Івахів, військовий референт ОУН ОСУЗ Михайло Медвідь та офіцер

⁵⁵ Слободянюк М., Шахрайчук І. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 210-11.

⁵⁶ ОУН на СУЗ від 1941 р. — Б.м., 1947. — С. 16-17.

⁵⁷ Лебідь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу з Українську Самостійну Соборну Державу. — Дрогобич: Відродження, 1993. — Ч. 1: Німецька окупація України. — С. 54.

для спеціальних доручень Проводу Іван Климів. Конференція ухвалила рішення розпочати формування «збройних сил ОУН»⁵⁸.

Навесні 1943 р. розроблено проект розгортання повстанської армії «До ситуації» (датований 12 квітня 1943 р.), де проблемі поширення УПА (в документі УВА — Українська Визвольна Армія) на Наддніпрянську Україну приділено значну увагу. Перехід ОУН до збройної боротьби автори документа відносять до другого тактичного ступеня діяльності — самооборонного. У рамках цього ступеня планували, зокрема, ліквідувати комуністичний вплив серед українського населення Наддніпрянщини. Також пропоновано в міру можливості почати організацію третього перехідного осередку, що своєю базою мав би Холодноярські ліси та дніпровські плавні. Завдання цього осередку полягало в: гуртуванні боєздатних втікачів (із примусових робіт, таборів полонених тощо) й після організації переправлення їх на Полісся. Своєю увагою цей осередок мав охопити й Лівобережжя. Координувати діяльність повстанських сил мав центр у Галичині⁵⁹.

На початку свого існування Українська повстанська армія охоплювала територію Волині-Полісся. На кінець 1943 р. тут було створено чотири Воєнні округи (ВО), серед них і ВО «Тютюнник» на чолі із поручником Федором Воробцем — «Верещакою», яка охоплювала територію Житомирщини. З літа волинські й подільські відділи йшли рейдами в центральноукраїнські землі, зокрема Житомирську, Кам'янець-Подільську й Вінницьку області, де їхнім завданням була допомога місцевій мережі ОУН у боротьбі з нацистами. Цим вони також сприяли формуванню місцевих повстанських відділів, із яких восени того ж року почали формуватися окремі військові частини на Вінниччині, Уманщині та Черкащині⁶⁰.

Згідно з інформацією Л. Шанковського про джерела створення групи УПА-«Південь», рейдуючий відділ УПА скеровано із Волині, який, пройшов через Житомирщину, Трипільщину і Черкащину, прибув до Кіровоградщини, де мав зустріч із місцевим обласним провідником ОУН М. Мартином. Влітку 1943 р. на території центральноукраїнських областей створено два відділи УПА:

⁵⁸ Патріляк І., *вказана праця*. — С. 226-227.

⁵⁹ *Архів ЦДВР*. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 353. — Арк. 1-2.

⁶⁰ Содолюк П. *Українська повстанча армія, 1943-49. Довідник*. — Нью-Йорк, 1994. — С. 16, 19.

в Холодному Яру під командуванням І. Білика — «Костя» та на Уманщині під командуванням М. Мартина — «Остапа». Наприкінці літа до них долучився відділ із Полтавщини під командуванням «Діда Тараса», колишнього учасника повстансько-партизанського руху на Наддніпрянщині в 1920-23 рр. Для підсилення повстанської групи в жовтні 1943 р. із Волині на Наддніпрянщину відправлено сотню під командуванням Омеляна Грабця — «Батька», тереном діяльності для якої було визначено Вінницьку область⁶¹.

Василь Чижевський, ад'ютант командира групи «Захід», вказував, що у грудні 1943 р. відбувається завершення організації УПА й таким чином підсумовується перший етап організації повстанської армії. На той час УПА складалася із трьох груп: «Північ», «Захід» та «Південь», що формувалася. Запланована група «Схід» створена не була. Територія Наддніпрянщини підпадала під юрисдикцію двох груп — «Північ» та «Південь». До території впливу першої входила північна Житомирщина по Дніпро. Група УПА- «Південь» мала охопити Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Дніпропетровську, Одеську, Херсонську, Миколаївську області та Бессарабію. Командиром групи став провідник ОУН цих земель В. Кук — «Леміш»⁶².

На кінець 1943 р. ВО «Тютюнник» охоплювала Житомирську область і західні райони Київської області та поділялася на воєнні надрайони Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Новоград-Волинський, Овруцький і Фастівський. Воєнну округу «Тютюнник» у поширюваній на підконтрольній їй території пропагандистській літературі ідентифікували як УПА-«Схід», однак вона не мала свого крайового командування. Група «Південь» була сформована на основі виокремлено зі складу ВО 2 «Богун» групи УПА — «Північ» оперативної групи «Кодак», що діяла на Хмельниччині та Вінниччині, і КП ПівдУЗ, який станом на кінець 1943 р. охоплював контрольовану ОУН територію центральних, південних і східних регіонів України. Основним тереном діяльності південної групи були Кам'янець-Подільська, Вінницька та південна частина Київської області⁶³.

⁶¹ Шанковський Л., вказана праця. — С. 193-194.

⁶² Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради // Український визвольний рух. — Львів, 2007. — Зб. 10. — С. 219-220.

⁶³ Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943-1946 рр. // Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — С. 177, 184.

Використання в пропагандистських цілях назви УПА-«Схід» призвело до певної плутанини щодо структури повстанської армії. Зокрема Р. Гоше в дослідженні, присвяченому опозиційним рухам у Радянському Союзі, аналізуючи структуру УПА, називає чотири великі армії, серед них і Схід, відділи якої діяли на північно-західній Київщині⁶⁴.

Із переходом до відкритої збройної боротьби відкрилися гострі проблеми організаційної мережі. За визначенням авторів проекту «До ситуації», на центральноукраїнських землях не вистачало кваліфікованих досвідчених підпільників, зокрема для проведення масових суспільно-політичних акцій. Для умов збройної боротьби замало було вже лише існуючої підпільної мережі, бо, спираючись лише на неї, відділи наражалися на її повсякденні проблеми: провокації, арешти, втрату та проблемність зв'язків. На думку авторів проекту, центральноукраїнські землі відзначалися невідповідним середовищем українських народних мас⁶⁵.

Задля вирішення вказаних проблем командування УПА відправляє на Наддніпрянщину рейдуючі відділи. Рейди мали політичні та практичні передумови. По-перше, на теренах, не охоплених визвольним рухом, було необхідно популяризувати ідеї боротьби за самостійність України. На думку З. Семенів, для цього не вистачало лише літератури, листівок, закликів чи діяльності законспірованих підпільників. Жива сила у формі бойового відділу своєю організованістю, поведінкою, бойовими пропагандистськими акціями чи обороною населення мала б свідчити вірність поширюваним ідеям тощо. Крім того рейдуючі групи допомагали місцевим відділам у боротьбі проти окупаційного терору та проводили розвідку на не охоплених повстанською армією теренах⁶⁶.

Протягом травня-жовтня 1943 р. відділи повстанської армії на території Житомирської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та Київської обл. мали близько сорока боїв, не враховуючи дрібних сутичок, із німецькою жандармерією й поліційними частинами та загонами червоних партизанів⁶⁷. Згідно з організаційними звітами,

⁶⁴ Gaucher R. *Opposition in the USSR, 1917-1967 // The restoration of the Ukrainian State in World War II.* — London: UPL, 1987. — P. 56.

⁶⁵ Архів ЦДВР. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 353. — Арк. 3.

⁶⁶ Семенів З. Рейди УПА й їх значення // *До зброї.* — 1952. - № 16. — С. 15.

⁶⁷ Архів ЦДВР. — Ф. ЗЧ ОУН м. Нью Йорк. — О.з. 5. — Арк. 2-8.

протягом другого півріччя 1943 р. повстанські відділи оперували в чорнобильських, чернігівських та київських лісах, де організовували свою «республіку», не допускаючи на цю територію німецьку адміністрацію та радянських партизанів⁶⁸.

Варто також зазначити, що на Наддніпрянщині в 1943 р. діяли самостійницькі повстанські загони, не підпорядковані Проводу ОУН та командуванню УПА. На Київщині, в околицях Трипілля, діяв повстанський загін «Зеленівців»⁶⁹, а північних районах Чернігівської обл. — «Чернігівська Січ» на чолі з полковником. «Стрільцем». Загін підтримував зв'язки з обома групами ОУН. Напередодні приходу Червоної армії «Січ» саморозпустилася⁷⁰.

Незважаючи на те, що керівництво УПА досить оптимістично оцінювало підсумки перших рейдів повстанських відділів на центральноукраїнські землі, ці акції показали, що завоювати довіру й підтримку населення на цих теренах буде дуже важко. Зокрема, в одному зі звітів зауважено, що «загально люди звали нас бандерівцями, менше повстанцями, але ніколи партизанами». А саме з партизанами у свідомості місцевих жителів асоціювалася боротьба з німецькими окупантами.

Зауважемо, що попри певні негаразди в діяльності УПА на Наддніпрянщині, її присутність у цьому регіоні викликала занепокоєння радянської влади. Починаючи з травня 1943 р. командири партизанських загонів постійно інформували ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху щодо просування на схід у бік Дніпра повстанських відділів. Зокрема, у вересні 1943 р. ген.-май. О. Федоров повідомляв про рух у район Києва та м. Білої Церкви загону «Залізняка», завдання якого полягало в тому, щоб «піти в підпілля, потім активізуватися і, залишившись у тилу Червоної армії, нищити залізничні мости, підривати ешелони й паралізувати комунікації»⁷¹. Враховуючи потенційну небезпеку поширення дій УПА на територію Лівобережжя, народний комісар внутрішніх справ УРСР М. Рясний 4 жовтня 1943 р. підписав Директиву обласним управлінням НКВД щодо поліпшення оперативної роботи стосовно ОУН. У документі вказано, що в районах і містах Лівобережжя

⁶⁸ *Українська повстанча армія діє // Вісті. — 1943. — № 3. — С. 8.*

⁶⁹ *Архів ЦДВР. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 172. — Арк. 4.*

⁷⁰ *Русначенко А. Вказана праця. — С. 62.*

необхідно отримати таку агентуру, яка за своїми даними може бути використана для внутрішнього висвітлення й розробки соціальної бази націоналістичних формувань, якою є колишні куркулі, що працювали в німецьких окупаційних установах, поліцаї, дезертири з Червоної армії, члени сімей репресованих, що виїхали з німцями, землевласники, працівники торгівлі тощо. Відповідно до цього особистий склад апарату для боротьби з бандитизмом і дезертирством мав бути ретельно підібраним та фахово підготовленим⁷².

Питання агентурної розробки націоналістичного підпілля не було новим для органів державної безпеки Радянської України. Під час німецької окупації на Наддніпрянщині було створено широку мережу агентури та резидентури НКВД для проникнення в оунівське підпілля. Особливу увагу приділяли організації оперативної роботи проти ОУН у великих промислових та адміністративних центрах: у Києві, Харкові, Одесі та інших містах. У Києві та Київській області для організації боротьби з націоналістичним підпіллям НКВС УРСР залишило близько 50 агентів, багато з яких увійшли до складу резидентур. З конкретним завданням органів безпеки на окупованій території залишено такі резидентури: у Харкові — 3 (11 агентів); в Одесі — 2 (12 агентів); в Полтаві, Миколаєві, Дніпропетровську, Житомирі та інших областях — по одній резидентурі⁷³. Агент 4-го Управління республіканського НКГБ «Якорь», який перебував в тилу німецьких військ до жовтня 1942 р., зібрав відомості про націоналістичне підпілля в кількох окупованих областях, зокрема в Житомирській, Київській, Кіровоградській, Дніпропетровській та Запорізькій⁷⁴.

Наявність радянської агентури негативно впливала на роботу підпілля. Зокрема, на думку О. Добровольського, головним недоліком діяльності Донецького обласного підпілля була максимальна інфільтрація агентів НКВС до його керівного складу, як у містах

⁷¹ Кентій А. *Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр.* — К., 1999. — С. 167.

⁷² Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки. — С. 251.

⁷³ Ткачук В. *Перед судом истории: сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности.* — К., 2000. — С. 185.

⁷⁴ Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКДБ УРСР в 1941–1945 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1–2. — С. 22.

області, так і у самому Донецьку. Наприклад, заступником голови обласного проводу ОУН та фактичним керівником мережі в Донецьку в 1942–43 роках був агент «Дорошенко»⁷⁵. Не кращою була ситуація і в Крайовому Проводі ОУН Південноукраїнських земель, де на радянські спецслужби працював провідник Криворіжчини, згодом політичний референт Донбасу М. Кривошопка — «Козик»⁷⁶.

Через агентуру радянські органи безпеки отримували первинну інформацію про оунівське підпілля та його активістів. Зусиллями агентів було виявлено 57 націоналістичних організацій різного рівня, а під час наступу Червоної армії виявлено й піддано репресіям 153 членів ОУН. За матеріалами місцевої агентури, Управлінням НКГБ по Одеській області було заведено справи, за якими розробляли понад 50 членів націоналістичного підпілля, 26 з яких були заарештовані й засуджені⁷⁷. Завдяки інформації «Дорошенка» вже у жовтні 1943 р. радянськими спецслужбами було розгромлено 5 районних проводів ОУН, що базувалися навколо Донецька, та взято під повний контроль НКВД Донецьку міську організацію ОУН⁷⁸.

На кінець 1943 р. Червона армія контролювала значну частину українських земель. Радянські органи безпеки пильно стежили за діяльністю мережі ОУН: після Сталінградської битви розвідка почала збирати детальну інформацію про український визвольний рух. У квітні 1943 р. при комісаріаті оборони СРСР було утворене Головне Управління контррозвідки СМЕРШ («Смерть шпигунам»), одним із завдань якого була боротьба з ОУН та УПА. Розпочинається планомірна ліквідація осередків ОУН, зокрема у жовтні 1943 р. було зачищено мережу підпілля в Полтаві⁷⁹.

З наближенням Червоної армії до східноукраїнських областей, охоплених мережею націоналістичного підпілля, ОУН почала готуватися до збройного опору і відправляти молодь до УПА. Основним напрямком маршруту щойно сформованих груп повстанців були райони Чорного лісу на Кіровоградщині та Холодного Яру Черкаської області. Найбільш продуктивно в цьому питанні працював

⁷⁵ Добровольський О., вказана праця. — С. 3.

⁷⁶ Архів наукового проекту «Незнані герої». — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 9.

⁷⁷ Ткачук В., вказана праця. — С. 186.

⁷⁸ Добровольський О., вказана праця. — С. 3.

⁷⁹ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 88.

Дніпропетровський обласний провід. Цими акціями часто керував близький співробітник керівника КП ПівдУЗ В. Кука М. Кривошапка та колишній офіцер Червоної армії Тарасов — «Доктор». Із Дніпропетровської області восени 1943 р. до УПА вирушили групи із Широківського, Солонянського районів, самого Дніпропетровська, Нижньодніпровська та Кривого Рогу⁸⁰.

В умовах радянської дійсності оунівське підпілля на Наддніпрянщині висуває нові гасла, зокрема: «Українська радянська влада без більшовиків» або «Радянська Україна без більшовиків і без диктатури радянської влади». Підготовка до боротьби з радянською владою мала розпочатися з посилення агітаційної роботи. Зокрема, відомий оунівський пропагандист, уродженець Наддніпрянщини Й. Позичанюк — «Шугай», писав: «треба використати на Сході ім'я Леніна. Може тому, що з цим ім'ям зв'язана романтика революційної боротьби і великих подій. Використати це в боротьбі з сталінізмом, як і інші розходження між ленінською політикою і політикою Сталіна (що «спотворив Леніна») не зашкодить»⁸¹.

Таким чином, можемо зробити певні висновки й зауваження. Протягом 1942–1943 років на Наддніпрянщині в роботі націоналістичних осередків тривав підпільно-революційний етап діяльності ОУН. Оговтавшись після перших невдач, зокрема в галузі державотворення, члени націоналістичного підпілля створили численну широко розгалужену мережу осередків по всій території Радянської України, включаючи й українські етнічні землі, які перебували у складі інших держав.

Робота на СУЗ спричинилася до змін всередині самої ОУН, зокрема в площині ідеології й напрямів діяльності. Під впливом Наддніпрянської України ОУН пішла на перетворення ідеології українського націоналізму на ідеологію національно-визвольного руху, що в кінцевому підсумку було оформлено в постановах ІІІ НВЗ ОУН 1943 р. Наслідком віянь нового часу став пошук нових форм для втілення ідеології, що піддалася корекції. Одним із перших проектів у цьому напрямку стала спроба створити на базі ОУН 17–18 липня 1944 р. Національно-Визвольну Революційну

⁸⁰ Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки ІІ-ої Світової війни. — Севастополь, 2003. — С. 60.

⁸¹ Там само.

Організацію (НВРО), одним із ініціаторів якої виступив керівник КП ПівдУЗ В. Кук. Програмні положення НВРО наголошували на соціальних питаннях та боротьбі проти імперіалізму.

Проаналізувавши діяльність осередків ОУН на Наддніпрянщині, можемо виокремити основні її напрями: організаційно-мобілізаційний, культурницько-пропагандистський, терористично-бойовий (військовий). Перший полягав у створенні органів місцевого самоврядування, розширенні підпільної мережі й залученні нових членів до організації. У межах культурницько-пропагандистського напрямку засновували театри, реорганізували роботу школи й інших освітніх установ, поширювали різноманітну літературу, засновували типографії тощо. Останній напрям мав відмінність на ОСУЗ і ПдУЗ. На Центральній Україні поряд із проведенням індивідуальних терактів проти представників окупаційної влади й каральних органів, від 1943 р. проводили роботу з організації відділів УПА. В областях, підконтрольних КП ПдУЗ, що являв собою степову зону, організація великих озброєних груп була неможлива, тому тут обмежилися лише мобілізаційною роботою з відправленням до УПА членів підпілля.

На момент розгортання підпільно-революційної діяльності ОУН на Наддніпрянщині німецькі спецслужби повністю усвідомили небезпеку націоналістичного підпілля й нагромадили досвід боротьби з оунівцями, якого не мали на початку німецько-радянської війни. Крім того, Наддніпрянщина — не Полісся й Галичина, лісу — захисника партизанів й підпільників — тут мало, тому й боротися з рухом Опору легше.

Радянські спецслужби продовжили боротьбу з підпіллям після повернення радянської влади. До проблеми ліквідації оунівської мережі органи НКВД-МГБ підійшли ретельніше. Протягом другої половини 1943 р. їм вдалося ліквідувати основну масу осередків на ПдУЗ й частково на ОСУЗ. Незважаючи на це, націоналістичне підпілля продовжувало свою діяльність, пристосовуючись до нових умов боротьби.